

The understanding Religious Conversion of girls: case study girls of District 4 of Tehran

Masoumeh Kamali^{*}, MohammadbagherTajeddin^{}**

Hasan Mohaddesi Gilvai^{*}**

Abstract

The change in the religiosity of girls as a new generation in the form of religious Conversion is the main issue of the current research and the research was conducted with the aim of identifying the changes in religiosity that were mostly manifested in the form of religious innovation among girls living in the 4th district of Tehran to check that girl's What kind of lived experience do they present of the change in their religiosity? Methodical approach, qualitative and research method, narrative analysis and information gathering tool, narrative interview and sampling method in a purposeful and judgmental way. 20 girls born in the 70s were selected for interview. Out of a total of 20 girls, 2 did not accept any religion, and 18 were acute converts (completely evolved in the belief system) and 18 were non-acute converts (evolved within the belief system) who had doubts about some religious matters and now selectively and most of them are rational and religious. A more detailed examination of the changes in girls' religiosity shows that for reasons such as attending university, raising the level of literacy and education, strengthening the spirit of questioning and criticism, they have gone through the experience of changes in their religiosity and have criticized and reconsidered their religiosity, so that They have abandoned an important

* Ph.D. Candidate of Sociology of Social Issues, Faculty of Social Sciences, Communications and Media, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, sngh1369@yahoo.com

** Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Communication and Media, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran (Corresponding Author), Mb_tajeddin@yahoo.com

*** Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Communication and Media, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran, Iranhmohaddesi@yahoo.com

Date received: 09/09/2023, Date of acceptance: 18/02/2024

part of religious beliefs and practices that they did easily and without questioning in the past.

Keywords: religiosity, religiosity evolutions, Religious Conversion, rethinking, girls.

Introduction

The change in the religiosity of girls as a new generation in the form of religious innovation is the main issue of the current research and the research was conducted with the aim of identifying the changes in religiosity that were mostly manifested in the form of religious innovation among girls living in the 4th district of Tehran to check that girls What is the lived experience of transformation in their religiosity? Methodical approach, qualitative and research method, narrative analysis and information gathering tool, narrative interview and sampling method in a purposeful and judgmental way. 20 girls born in the 70s were selected for interview. Out of a total of 20 girls, 2 did not accept any religion, and 18 were acute converts (completely evolved in the belief system) and 18 were non-acute converts (evolved within the belief system) who had doubts about some religious matters and now selectively And most of them are rational and religious. A more detailed examination of the changes in girls' religiosity shows that for reasons such as attending university, improving the level of literacy and education, strengthening the spirit of questioning and criticism, they have gone through the experience of changes in their religiosity and have criticized and reconsidered their religiosity, so that They have abandoned an important part of religious beliefs and practices that they did easily and without questioning in the past.

Materials & Methods

The methodological, qualitative and research approach has been narrative analysis and data collection tools, narrative interviews and purposeful sampling methods. twenty girls selected for the interview. In this study, according to the subject that observes girls's narratives of life and the change and evolution of their views and adventures, the method of narrative analysis was used. The tool used to collect information was a narrative interview. In narrative interviews, the narratives obtained from the interviewees contain data that can be used as a substitute for semi-structured interviews. In a narrative interview, the informed person is asked to improvise the story of the subject in which he / she participated. The questioner forces the informed person to retell the subject in the form of an interconnected story of events from the beginning to the end (Flick, 1394: 92). The method of data collection was reference to the field and

District 4 of Tehran (District 9 of Majid Abad neighborhood) was designated as the study area and 20 girls were selected for interview. Sampling method in this study was purposive sampling.

Discussion & Result

The main problem of the current research was basically religious innovation arising from the current state of girls' religiosity in Tehran. The main purpose of this research was to investigate the type of understanding and interpretation of girls in Tehran about their religious orientation and also their most important reasons for choosing this type of religiosity, which was the main plot of this narrative based on the complication of change. That is, at every stage of religious life, girls have experienced personality and social changes that have finally led to religious modernization. But this modernism has not been experienced among them in a uniform and uniform way, so that some of them have been kept under the umbrella of fundamental religious beliefs and some of them have been removed from the circle of official religion. Their understanding and interpretation of their religious innovation is somewhat clear and decisive. According to their interpretation, they have consciously applied changes in their religious life, although they have not forgotten the influence of social and structural factors. In addition to this, the reasons given by them for religious innovation are reasons that they themselves have acknowledged. Therefore, their understanding and interpretation is of religious innovation, and after experiencing religious life, they have made changes in their religiosity.

Conclusion

In general, it can be said that the changes in girls' religiosity have been significant in such a way that religious modernization among girls has occurred in a more fundamental way. It seems that based on the results of this research, we can talk about a kind of plurality and diversity in the religiosity of Iranian girls; Something that has not been noticed in the traditional world. In other words, living in the modern sphere has provided a necessary and necessary basis for the evolution of the religious sphere of the investigated girls as people of the new generation. Bold streaks of transformation in religious thought and feeling and in the understanding of religious concepts and symbols such as the concept of God, as well as transformation in moral understanding, as well as in acts of worship and rituals and in beliefs and matters of faith can be seen among the girls of the new generation.

Conclusion

There is no funding support.

Author's contribution

Study conception and design: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi.

Data collection: Kamali.

Data analysis and interpretation: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi.

Drafting of manuscript: Kamali.

Critical revision: Kamali and Tajeddin and Mohaddesi

Conflict of interest: Authors declared no conflict of interest

Acknowledgments: We would like to thank all the people who supported us in conducting this study with their valuable comments

Bibliography

- Amini, Azam; Tajeddin, Mohammad Bagher; Nejati Hosseini, Seyed Mahmoud (1400). Religious modernization as a socio-psychological turn (Analysis of the lived experience narrative of Tehran University students), Iranian Social Issues Journal, year 11, number 1, pp. 253-276. [in Persian]
- Inglehart, Ronald; Norris, Pippa (2016). Sacred and common, translated by Maryam Veter. Tehran: Kavir Publications. [in Persian]
- Berger, Peter L.; Berger, Bridget; Kellner, Hansfried (2007). The homeless mind, modernization and awareness, translated by Mohammad Savoji, Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Berger, Peter (2017). The Holy Canopy, Elements of the Sociological Theory of Religion, translated by Abolfazl Morshedi, Tehran: Third Edition. [in Persian]
- Tasadaddi, Kari, Ali; Mohaddesi Gilvai, Hasan; Maadani, Saeed (1400) Patterns of religiosity transformation among the youth of Rasht city. The scientific-research quarterly of Shahid Chamran University of Ahvaz, period 15, number 4, serial number 60, summer 1400, pp. 111-144[in Persian].
- Davis, Charles (1387). Religion and building society: Essays in social theology. Translated by Hasan Mohaddesi and Hossein Babol-Hawaeji. Tehran: Yadavaran Publishing House, first edition. [in Persian]
- Abbaspour, Somayyeh (2015). Investigating the religiosity of female students living in the dormitory of Khwaja Nasiruddin Tousi University of Technology, Master's Thesis, Islamic Azad University, Central Tehran Branch. [in Persian]
- Flick, Uwe (2014). An introduction to qualitative research, translated by Hadi Jalili. Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Kolahi, Reza (2012). Religion in the story of life (studying narrated experiences of lived religion). PhD dissertation in sociology, University of Tehran. [in Persian]

143 Abstract

- Giddens, Anthony (1378). *Sociology*, translated by Manouchehr Sabouri, Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Mohaddesi, Hassan (2012). Refusal to measure religiosity and the possibility of ranking types of religiosity, *Iranian Journal of Social Studies*, 7th Volume, No. 1. pp. 136-165. [in Persian]
- Mohammadpour, Ahmad (1390). *Qualitative research method - anti-method*, Volume 1, Tehran: Sociologists Publications. [in Persian]
- Nazari, Mohammad (2013). A study of the evolution in the religious adherence of students of Kharazmi University, Master's thesis, Kharazmi University. [in Persian]
- Webster, Leonard, Mertova, Patricia (2015). *Application of Narrative Research as a Qualitative Research Method*, translated by Ehsan Agha Babaei and Davood Zahrai, Isfahan: Academic Jihad.[in Persian]
- Boz,Tuba. (2011). Religious Conversion, Models and Paradigms . *journal of transdisciplinary studies*, Vol. 4, No. 1.
- Creswell, J.W. (1998).*Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions*, sage publication Ltd.
- Gervais,Will & M. Norenzayan. (2012). Analitic Thinking and Religious Disbelief, *Science Magazine*, Vol 336, published by the American Association for the Advancement of Science, 1200 New York Avenue NW, Washing, DC 20005.
- Hulljr, James. W. (2015). Religious development from religiousness and relationship quality a dissertation submitted to the faculty of the University of Delaware in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in human development and family studies.
- McGuire B. Meredith. (1981). *Religion: The Social Context*. © Wadworth Publishing Company, Belmont, California, a Division of Wadsworth, Inc.
- Roberts, Keith A. (1990). *Religion in Sociological Perspective*, Second Edition, © Wadsworth Publishing Company Belmont, California 94002, a Division of Wadsworth, Inc.
- Rambo. R. Lewis. (1995), *Understanding Religious Conversion*. Yale University press.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران (مورد مطالعه: دختران منطقه ۴ تهران)

معصومه کمالی اردکانی*

محمدباقر تاج الدین**، حسن محدثی گیلوایی***

چکیده

تحول در دین داری دختران به مثابه نسل جدید در قالب نوگروی دینی مسأله اصلی پژوهش حاضر است و پژوهش با هدف شناسایی تحولات دین داری که بیش تر به صورت نوگروی دینی نمود یافته است در بین دختران ساکن در منطقه ۴ تهران انجام شده است تا بررسی شود که دختران مورد نظر چه تجربه زیسته ای از تحول در دین داری شان ارائه می کنند. رویکرد روشی، کیفی و روش تحقیق، تحلیل روایت و ابزار گردآوری اطلاعات، مصاحبه روایی و روش نمونه گیری به شیوه هدفمند و قضاوتی بوده است. ۲۰ نفر از دختران متولد دهه ۷۰ برای مصاحبه انتخاب شدند. از مجموع ۲۰ نفر از دختران، ۲ نفر هیچ دینی را قبول نداشتند و نوگروندگان حاد (تحول یافته ی کامل در نظام اعتقادی) و ۱۸ نفر نیز نوگروندگان غیرحاد (تحول یافته در درون نظام اعتقادی) بوده اند که در برخی امور دینی دچار تردید شده اند و اکنون به نحو گزینشی و بیش تر عقلانی دین دار اند. بررسی دقیق تر تحولات دین داری دختران نشان می دهد که دختران به دلایلی چون حضور در دانشگاه، ارتقاء سطح سواد و تحصیلات، تقویت روحیه ی پرسشگری و نقادی، تجربه ی تحول در دین داری را از سر گذرانده اند و به نقادی و

* دانشجوی دکتری جامعه شناسی مسائل اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، sng1369@yahoo.com

** استادیار گروه جامعه شناسی دانشکده علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران

مرکزی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، Mb_tajeddin@yahoo.com

*** استادیار گروه جامعه شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، ارتباطات و رسانه، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران

مرکزی، تهران، ایران، hmohaddesi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۹

بازاندیشی در دین‌داری خود اقدام نموده‌اند، به گونه‌ای که بخش مهمی از باورها و اعمال دینی‌ای را که در گذشته به سهولت و بدون هرگونه پرسش‌گری انجام می‌داده‌اند، کنار نهاده‌اند. **کلیدواژه‌ها:** دین‌داری، تحولات دینداری، بازاندیشی، نوگروری دینی، دختران.

۱. مقدمه و طرح مسئله

دختران به مثابه نسل جدید که به لحاظ نگرشی، اجتماعی و فرهنگی دچار تحولات اساسی شده‌اند تحولات بنیادینی در دینداری را نیز تجربه کرده‌اند که فهم چنین تحولی می‌تواند به مثابه موضوعی پژوهشی در دستور کار قرار گیرد. تحول اجتماعی تابعی از نوسازی و فرایند مدرنیته است که در بسیاری از جوامع از جمله ایران رخ داده و تمامی ساحت‌های زیست انسان‌ها از جمله زیست دینی آنان را نیز تحت تأثیر قرار داده است. در واقع نوسازی اجتماعی و فرهنگی به نوعی منجر به نوسازی در دینداری شده به گونه‌ای که حتی می‌توان از نوگروری دینی در میان بخشی از نسل جدید سخن گفت.

فرایند فراگیر نوسازی (modernization) که به صورت نیرویی بی‌بدیل در کشورهای درگیر مدرنیته در آمده بود، به همراه تبیین‌ها و تفسیرهای غیردینی که از طبیعت، جامعه و هستی انسان توسط نظریه‌های جدید علمی و نحله‌های فکری رایج ارائه می‌شد، بنیان بسیاری از اندیشه‌های دینی را متزلزل ساخته، نفوذ و حضور اجتماعی دین را به چالش می‌کشید و کارویژه‌هایی را که در گذشته بر عهده‌ی دین بود، بر عهده‌ی نهادهای غیردینی می‌نهاد. به نظر می‌رسد دین که در بخش عمده‌ای از تاریخ ایران در ایجاد «سایه‌بانی» فراگیر از نمادها به منظور یک‌پارچه کردن معنی‌دار نظم اجتماعی نقشی اساسی ایفا کرده بود، این بار با چالشی گسترده و عمیق روبه‌رو شده است. این چالش از آن‌جا ناشی می‌شود که «دین دیگر به‌سادگی نمی‌تواند "سایه‌بان مقدس" خود را بر سر همه‌ی مردمان و نهادهای جدید در جامعه و جهان‌های معنایی مرتبط با آن‌ها بگستراند. این‌جا است که تعبیر و تفسیر گوناگون دینی و غیر دینی در سپهر زندگی مردمان، چه توسط خود سوژه‌ی گزینش‌گر و چه به‌وسیله‌ی سایر نهادهای رقیب از نهاد دین شکل می‌گیرد و هم‌زمان، سبک‌های مختلف اعتقادورزی دینی و غیر دینی در میان مردمان مجال بروز پیدا می‌کند. به‌علاوه این‌که حتی «مقبولیت تعاریف دینی از واقعیت به پرسش گرفته می‌شود» (برگر و کلنر، ۱۳۸۷: ۸۷).

همچنین در اثر ورود مدرنیته سرعت تحولات بسیار زیاد شده و شتاب این تحولات می‌تواند سبب شتاب در تحولات دین‌داری نیز گردد. به‌عبارت دیگر، تحولات و تغییرات ناشی

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۴۷

از جهان مدرن یکی از زمینه‌ها و بسترهای مهم تحولات در دین‌داری افراد بوده است، به‌گونه‌ای که اکنون با انواع دین‌داری‌ها در اجتماعات دین‌داران مواجه هستیم. از سوی دیگر، «حضور دائمی، موثر و گسترده دین در جامعه مشهود و مسلم است؛ اگرچه اعتقادات مذهبی از یک فرهنگ به فرهنگ دیگر متمایز و به‌لحاظ شکل، نوع و میزان متفاوت است» (گیدنز، ۱۳۷۸: ۵۱۴).

جامعه کنونی ایران در اثر قرار گرفتن در مدار مدرنیته تحولات ساختاری بسیاری را در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی تجربه کرده است و سپهر ارزش‌ها و عقاید دینی و غیردینی ایرانیان - به‌ویژه نسل‌های اخیر از گرداب این تغییرات در امان نمانده است. گستره این دگرگونی ارزشی - اعتقادی و تنوعات دینی حاصل از آن در ایران و سایر جوامعی که تجربه مشترکی در مواجهه با مدرنیته داشته‌اند، بسیاری از گرایش‌های تحلیلی جامعه‌شناسان دین را از حول مفهوم دنیوی‌شدن (secularism) به سمت مفهوم تکثرگرایی (pluralism) کشانده است؛ بدین معنا که، در روند تحولات دینی آن چه جدید و نوظهور می‌نماید عبارتند از بروز فرآیند دنیوی‌شدن و ظاهرشدن مسیرها و احتمالات مختلف در مسیری متفاوت از آن چه در گذشته بوده است.

بدین ترتیب، زیست جهان ایرانی که از غنای دینی بسیاری برخوردار بود، با ورود مجموعه‌های آگاهی مدرن به بازتعریف خود و ارتباط خود با آن‌ها می‌پردازد و هم‌زمان زمینه برای رشد انواع تفاسیر از دین فراهم می‌شود و وضعیت در نهایت به تحول در پای‌بندی دینی مردمان و ظهور انواع سبک‌های دین‌داری می‌انجامد. در یک معنای کلی مراد از نوگروی دینی در پژوهش حاضر همانا اتخاذ مجموعه‌ای از باورداشت‌های جدید متعلق به یک دین یا یک نظام اعتقادی و جایگزین کردن آن با کلیه یا قسمتی اساسی از نظام اعتقادات دینی قبلی افراد دانست که اغلب به صورت تدریجی رخ می‌دهد و می‌تواند منجر به تغییر هویت دینی افراد گردد (Buckser & Glazier, 2003: 28).

ضمن این که تحولات دین‌داری و به‌ویژه بحث نوگروی دینی در بین گروه‌های مختلف سنی دختران در ایران و از جمله در شهر تهران مسأله‌ای است که در برخی پژوهش‌های دانشگاهی و غیر دانشگاهی توسط پژوهش‌گران و صاحب‌نظران این حوزه محل توجه و بحث بوده و نتایج پژوهش‌های مورد اشاره همگی کم و بیش ناظر بر مورد تأیید بودن تحولات صورت گرفته در دین‌داری زنان بوده است (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸ / محدثی، ۱۳۹۱ / کلاهی، ۱۳۹۲ / نظری، ۱۳۹۳ / تاج‌الدین، ۱۳۹۴ / عباسپور، ۱۳۹۵ / طالبان، ۱۳۹۶ / امینی و تاج‌الدین،

۱۴۰۰، تصدی‌کاری، محدثی گیلوایی و معدنی، ۱۴۰۰). اما این که وضعیت نوگروری دینی دختران شهر تهران و به ویژه دختران منطقه ۴ این کلان شهر چگونه است و چه فهمی می‌توان از آن ارائه نمود مسأله‌ای است که در پژوهش حاضر بدان پرداخته شد.

با عنایت به مباحث مفهومی و نظری و تجربی می‌توان گفت که دین‌داری در ایران به‌طور کلی و نیز دین‌داری دختران به‌طور خاص دست‌خوش تحولات چشم‌گیری شده است؛ به‌گونه‌ای که امروزه دیگر نمی‌توان از یک نوع دین‌داری مشخص سخن گفت بلکه با تکثر و تنوع قابل ملاحظه‌ای در این زمینه روبرو هستیم. در واقع، می‌توان طیفی از دین‌داری را ترسیم نمود. این موضوع البته بیشتر از همه در پرتو هویت‌های چندگانه و متکثر در دنیای مدرن و نوین قابل تحلیل و مطالعه است. روند شهرنشینی گسترده در ایران، افزایش میزان تحصیلات، افزایش فردگرایی و موارد مشابه همگی در بروز چنین پدیده‌ای تأثیرات قابل توجهی داشته‌اند. در جوامع امروزی، افراد هر چه بیش‌تر در معرض افکار و عقاید متنوع، ارتباطات و مطالعات، و سبک‌های جدید زندگی باشند، عموماً تأثیرپذیری آنان و قرارگرفتن‌شان در روند تغییرات بیش‌تر خواهد بود؛ به خصوص با وجود فضاهای مجازی نشر هر گونه مطالب دینی و غیردینی در عرض چند ثانیه صورت می‌پذیرد. اما آنچه در این پژوهش برای ما ترجیح دارد، بررسی تحولات دین‌داری زنان است، زیرا اغلب گفته می‌شود که زنان در همه‌ی جای جهان دین‌دارتر از مردان هستند (فورشت و رپستاد، ۱۳۹۴: ۵۷۵). پس اگر مدعای تحول در دین‌داری در جهان جدید مدعای معتبری باشد، می‌بایست این تحول در میان زنان ایرانی نیز قابل مشاهده باشد. بنابراین، مسأله ما تحول دین‌داری دختران در ایران است. لذا در پژوهش حاضر تلاش شد به این پرسش‌های مهم پاسخ داده شود که تحولات دین‌داری دختران چه‌گونه است و دختران مورد نظر چه فهم و تفسیری از تحول در دین‌داری‌شان ارائه می‌کنند. برای بررسی این امر دختران ساکن در منطقه‌ی ۴ تهران (به خاطر امکانات محدود به انتخاب نمونه از یک منطقه بسنده شده است) مد نظر قرار گرفت.

۲. پیشینه پژوهش

گروایس و نورنزیان (۲۰۱۲) با انجام پژوهشی با عنوان «تفکر تحلیلی (analytic thinking) و بی اعتقادی دینی (religious disbelief)»، به بررسی نقش فراگردهای شناختی (cognitive processes) در افزایش بی اعتقادی دینی در میان دانش‌جویان دانشگاه بریتیش کلمبیا کانادا پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد چه‌گونه مردمانی با سطح تفکر تحلیلی بالا، در تجربیات خود بیش‌تر

از دیگران، مفاهیم و باورهای دینی را به پرسش می گیرند و نیز مشاهده شده است که میان «تفکر تحلیلی» و «شهودات و تجربیات دینی» مردمان رابطه ی معکوسی وجود دارد؛ به این معنی که مردمانی که از سطح بالاتری از تفکر تحلیلی برخوردارند، کم تر از سایرین تجربه ی دینی داشته اند (Ger vais & Norenzayan, 2012). توبا باز (۲۰۱۱) در مقاله ای با عنوان نوگروی دینی، مدل ها و پارادایم ها به تجربه ی زیسته ی زنانی که در کشور استرالیا به دین اسلام گرویده اند، پرداخته و طی آن زمینه ها و شرایط اجتماعی، فرهنگی و سیاسی چنین نوگروی ای را مورد بررسی قرار داده است. رونالد اینگلههارت (۱۳۹۶) در کتاب "مقدس و عرفی" و هم چنین برپایه "بررسی ارزش های جهانی" (WVS) و نیز "بررسی ارزش های اروپایی" (EVS) معتقد است اهمیت دین داری در میان جمعیت های آسیب پذیر به ویژه کسانی که در کشورهای فقیرتر زندگی می کنند و با خطرات تهدیدکننده ی حیات فردی شان روبه رو می شوند به قوت خود باقی است. فرایند غیردینی شدن - فروکاهیدن منظم اعمال، ارزش ها و اعتقادات دینی - به صورت آشکار در میان مرفه ترین اقشار اجتماعی کشورهای پسا صنعتی ثروت مند روی داده است. لوییس ار رمبو (۱۹۹۵) در کتاب فهم نوگروی دینی این موضوع را از ابعاد روان شناختی، انسان شناختی، جامعه شناختی، فلسفی و تاریخی مورد بررسی قرار داده است. مقصود فراستخواه (۱۳۹۱) در مقاله ای تحت عنوان «دین داری نسل جوان» میل به شخصی شدن امور دینی را بیان می کند. دین کالای رستگاری تلقی می شود و کالاهای مختلفی در حوزه ی دین بسته بندی و عرضه می شود. رضا کلاهی (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "دین در داستان زندگی (مطالعه تجربه های روایت شده از دین زیسته)" پس از تحلیل ساختاری اطلاعات گردآوری شده، دو روایت عمده از دین داری افراد ارائه می دهد. به طور خلاصه، ساختار روایت گونه ی اول (یعنی «روایت دین داری آسمانی») از این قرار است که قهرمان داستان، خود انسان است و هدف او رسیدن به سعادت جاودان است. در روایت دوم (روایت دین داری زمینی) دین داری قهرمان روایت، در ابتدا شبیه همان دین داری آسمانی است، اما رفته رفته از دین آسمانی فاصله گرفته و به وضعیت جدیدی می رسد؛ چرا که این دین داری را عوامل برهم زنده ای به چالش می کشند؛ چالش هایی نظیر وابستگی های دنیوی، تعارض عقاید دینی و واقعیت بیرونی، تعارض دین داری و اخلاق مداری و تعارض بخش های مختلف عقاید دینی که محقق این چالش ها را «واقعیت های زمینی» نام گذاری می کند. محمد نظری (۱۳۹۳) در مطالعه ای با عنوان «تحول در پای بندی دینی دانشجویان» برای أخذ درجه ی کارشناسی ارشد در دانشگاه خوارزمی انجام داده است. به طور کلی برخی از صورت های تحول دینی افراد مورد

مطالعه را می‌توان چنین بر شمرد: اسطوره‌زدایی از نظام باورها، قداست‌زدایی از شخصیت‌های مذهبی، تقلیل احساس گناه، اعتقادورزی نسبی‌اندیشانه و تعقلی به جای اعتقادورزی جزم‌اندیشانه و تعبدی، تأکید بر عشق و حضور خداوند به جای تأکید بر قهر و قوت خداوند، حرکت از اخلاق دینی به اخلاق دنیوی بازاندیشانه، تأکید بر تجربه‌ی انفسی در دین‌داری خودسالارانه به ازای تأکید بر گواهی متن مقدس و اولیاء در دین‌داری دگرسالارانه، حرکت از ایمان تقلیدی - اسطوره‌ای به ایمان فردگرایانه - اندیشه‌وار، افزایش تسامح و تساهل در مواجهه با دگراندیشان و در نهایت، ترک کامل حیات دینی توسط تعدادی از مشارکت‌کنندگان و اتخاذ چشم‌اندازی مادی نسبت به جهان. سمیه عباسپور (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تحولات دینداری دانشجویان دختر ساکن خوابگاه دانشگاه صنعتی خواجه نصیر طوسی» به این نتایج رسید: کم‌رنگ شدن قداست باورهای دینی، تغییر در معنای گناه و ثواب، عدم کاریزما بودن رهبران و شخصیت‌های دینی، تغییر در نگرش به معنای بهشت و جهنم، تأکید بر عشق به خدا و حضور خدا و بخشش از سوی او به جای تهدید و شکنجه و عذاب، حرکت به سوی مدرنیته و اطاعت از قانون به جای اطاعت از دین، حرکت به سمت و سوی ایمان فردگرایانه و استفاده از تجربه‌ی زیسته‌ی شخصی خود. در یکی از آخرین آثار منتشر شده در باره‌ی انواع دین‌داری در ایران تحولات دین‌داری جوانان شهر رشت بر حسب مدلی از سنخ‌شناسی دین‌داری مورد بررسی قرار گرفته است (تصدی‌کاری، محدثی گیلوایی، و معدنی، ۱۴۰۰). امینی و تاج‌الدین (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان نوگروی دینی به مثابه چرخش اجتماعی - روانی (تحلیل روایت تجربه‌ی زیسته‌ی دانشجویان دانشگاه تهران) تفسیرهای دانشجویان از بروز نوگروی در دینداری آنان را از طریق مراجعه به بطن زندگی دینی روزمره شان مورد مطالعه قرار دادند. روایت‌های دانشجویان از زندگی دینی خویش حاوی نکاتی اساسی در خصوص ابعاد دینداری است که نشان می‌دهد تمامی آنان تحت تأثیر تغییراتی فردی و محیطی قرار گرفته و در نهایت دینداری خود را مورد بازاندیشی قرار داده‌اند.

از مجموع مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته در باره‌ی تحولات دین‌داری که عموماً با روش کیفی نیز انجام شده‌اند، می‌توان استنباط نمود که این تحولات تا حدود زیادی صورت گرفته و طی دهه‌های اخیر عمق و وسعت بیش‌تری نیز یافته است؛ به گونه‌ای که هر قدر افراد در معرض تحولات جهان مدرن مانند شهرنشینی، تحصیلات و سواد دانشگاهی، دسترسی به رسانه‌ها، پرسش‌گری، نقادی و سایر موارد مشابه قرار گرفته‌اند، در نتیجه، تحول بیش‌تری در دین‌داری‌شان نمایان شده است. هم‌چنین بیش‌تر این پژوهش‌ها نشان داده‌اند که روند سکولار

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۵۱

شدن جوامع از جمله دلایل مهم تحول در دین‌داری افراد بوده است؛ ضمن این‌که تحول در دین‌داری افراد به‌ویژه جوانان و نوجوانان طیفی از دین‌داری با پایبندی قوی تا کنار گذاشتن دین را نشان می‌دهد و بیش‌تر از همه تجدید نظرخواهی در دین‌داری و حرکت از دینداری دگر سالارانه به سمت دین‌داری خودسالارانه و در نتیجه نوگروی دینی در این میان خودنمایی می‌کند.

۳. چشم‌انداز (لنز) نظری

گرچه روش‌های کیفی چندان نیازمند مباحث نظری نیستند، اما به منظور داشتن نوعی حساسیت نظری اشاره ای هرچند کوتاه و گذرا به برخی نظریات مهم در این زمینه می‌شود. «اصطلاح نوگروی (conversion) به فرآیند «تغییر جهت در زندگی» - به‌طور خاص، تغییر جهت در جهان‌بینی - اشاره دارد و اغلب به‌صورت یک رویداد ناگهانی و بحرانی دیده می‌شود، اگرچه این فرآیند می‌تواند به‌صورت تدریجی نیز به‌وجود آید. در برخی موارد، نوگروی با تغییر تصور از خویشتن (self image) همراه است، تغییری که ممکن است با تغییر نام (برای مثال تغییر نام از کریشنا به محمد برای یک بودایی به اسلام گرویده) نمادپردازی شود (Roberts, 1990: 101-102). مک‌گوایر نوگروی را به‌معنی «دگرگونی خویشتن فرد، هم‌زمان با تغییر در نظام باورهای بنیادین‌اش (basic meaning system)» توصیف می‌کند (McGuire, 1981: 58). می‌توان تحول در دین‌داری را فرآیندی از نوگروی دینی دانست که در طی سالیان رخ می‌دهد و در برخی موارد، سرانجام به تحول اساسی در نظام اعتقادی می‌انجامد.

جان لافلند (۱۹۷۷) در تحلیل خود از فرآیند نوگروی دینی، سلسله عواملی را مشخص می‌کند که افراد بی‌طرف را به پیروهایی متعهد تبدیل می‌کند. بر اساس مدل لافلند، صرفاً مردمانی که تمامی وضعیت‌های متوالی مورد نظر را از سر بگذرانند، ممکن است به گروه دینی جدیدی بگروند (Roberts, 1990: 110). آنچه در ادامه می‌آید، هفت وضعیت موجود در مدل نوگروی لافلند است:

۱. تنش (tension) در جوامعی که با تغییرات گسترده‌ی اجتماعی - فرهنگی روبه‌رو هستند مردمان اغلب سطحی از آنومی یا بی‌هنجاری را در مناسبات اجتماعی و زندگی فردی خود تجربه می‌کنند. تنش حاصله از این احساس آنومی می‌تواند به طرق گوناگون مرتفع گردد و در این میان، نوگروی دینی تنها یکی از پاسخ‌های احتمالی به وضعیت تنش است. ۲. چشم‌انداز دینی حل مسأله (religious problemsolving perspective) دومین مشخصه‌ی فردی، «تمایل به حل

مسأله با عطف توجه به روش‌های دینی یا [سیره و سخنان] رهبران دینی، به‌جای روش‌های سیاسی یا روان‌پزشکی و...» است. ۳. جست‌وجوگری دینی (religious seekership). لافلند دریافت که مونی‌ها (moonie) از رکود و سکون موجود در گروه‌های دینی متعارف ناراضی بوده و نوعی علاقه به ماجراجویی و جست‌وجوگری دینی آن‌ها را به سوی گروه‌های دینی جدید سوق می‌دهد. با این جست‌وجوگری، آنان خود را به‌عنوان «جست‌وجوگران حقیقت» بازشناختند. با این وجود، هر جست‌وجوگری‌ای منجر به نوگروی نخواهد شد. ۴. نقطه‌ی تحول در زندگی (turning point in life) از طرفی لافلند دریافت که مواردی نظیر «فروپاشی زندگی زناشویی» و «بیماری» کم‌تر باعث بروز پیامدهای برخاسته از بروز نقطه‌ی تحول در زندگی - از جمله نوگروی دینی - می‌شوند. ۵. نزدیک‌شدن پیوندهای عاطفی درون‌کشی (close cult affective bonds). لافلند تأکید می‌کند که «نوگروی از مرحله‌ی عاطفی و نه از مرحله‌ی شناختی آغاز می‌شود». ۶. سست شدن پیوندهای عاطفی برون‌کشی (weakening of extractual affective bonds). به‌علت بریدن از خانواده یا اجتماع دینی قبلی، فرد ممکن است سطحی از انزوا، از خود بیگانگی و تنهایی را تجربه کند. ۷. تعاملات پُر قوام (intensive interaction) نتایج مطالعات لافلند نشان داد که برخی از مونی‌ها صرفن به‌صورت لفظی به گروه دینی متعهداند و تعهد کاملی به گروه ندارند (Roberts, 1990: 111-113). بدین‌سان، فرآیند نوگروی کامل گشته و پای‌بندی در هر سه سطح ابزاری، عاطفی و اخلاقی که در بحث از مدل پای‌بندی لافلند بدان اشاره رفت، تقویت خواهد شد.

رمبو (۱۹۹۳) مدلی منسجم برای نوگروی عرضه کرده است که از یافته‌های مردم‌شناسان، تبلیغ‌شناسان، جامعه‌شناسان و روان‌شناسان نیز در پردازش آن استفاده می‌کند. این مدل صرفاً رشدی نیست، اگرچه دارای مراحل و مراتبی است که آن را به‌صورت مدلی اکتشافی درمی‌آورد. «این مراتب نه جهت واحدی دارند و نه تغییرناپذیرند»، بلکه از راه‌های دیالکتیکی پیچیده‌ای باهم در ارتباط‌اند و این امر باعث می‌شود بر یکدیگر تأثیر بگذارند، چنان‌که نه‌تنها مراحل آغازین بر مراحل بعدی مؤثرند، بلکه مراحل بعدی نیز به نوبه خود بر مراحل آغازین تأثیر می‌گذارند (Paloutzian, 2014: 189 - 190).

پیتر برگر (peter berger) و هم‌کارانش

معتقدند که چندانکه شدن زیست جهان‌های اجتماعی تأثیر عمده‌ای در حوزه‌ی دین داشته است. در طول جنبش اعظمی از تاریخ موجود بشر، دین در ایجاد چتری فراگیر از نمادها، برای یکپارچگی با معنای جامعه نقشی اساسی بر عهده داشته است. معانی، ارزش‌ها و

باورهای گوناگون رایج در جامعه نهایتاً از طریق تفسیری جامع درباره‌ی واقعیت، که زندگی انسان را به کل نظام عالم ربط می‌داد، «یکپارچه» می‌شدند. در واقع از منظر جامعه‌شناسانه و روان‌شناختی - اجتماعی، دین را می‌توان به‌عنوان ساختاری شناختی و هنجاری توصیف کرد که «احساس بودن در کاشانه‌ی خود» در جهان هستی را برای انسان ممکن می‌سازد. با چندگانه شدن زیست جهان‌های اجتماعی، این وظیفه‌ی قدیمی دین به طور جدی مورد تهدید قرار می‌گیرد. برای سنت‌های دینی و نهادهای نماینده‌ی آن‌ها، نه تنها یک‌پارچه‌سازی این کثرت جهان زیست اجتماعی در قالب جهان‌بینی واحد و جامع دینی دشوار می‌شود، بلکه حتی مقبولیت تعاریف دینی از واقعیت، از درون آگاهی شخصی فرد، به پرسش گرفته می‌شود. به موازات رشد تدریجی چندگانگی، فرد به ناگزیر با دیگرانی مربوط می‌شود که به باورهای او اعتقادی ندارند و معانی، ارزش‌ها و اعتقادات متفاوت و گاهی متضاد بر زندگی‌شان حاکم‌اند. در نتیجه، چندگانگی نیز تأثیری دین‌زداینده (secularizing) دارد. یعنی چندگانه شدن، تسلط دین بر جامعه و فرد را سست می‌کند. مشهورترین پیامد این تحول، به‌لحاظ نهادی، خصوصی شدن دین است. دوگانه شدن زندگی اجتماعی به عرصه‌های عمومی و خصوصی به‌منزله‌ی ارائه‌ی نوعی «راه حل» برای مسئله دین در جامعه‌ی مدرن بوده است. در شرایطی که دین ناگزیر به «تخلیه»ی نواحی عرصه‌ی عمومی یکی پس از دیگری بود، موفق شد تا خود را در حکم نوعی بیان معنا در عرصه‌ی خصوصی حفظ کند. آثار فرایند چندگانه شدن بر دین‌زدایی، دست در دست سایر نیروهای دین‌زداینده در جامعه‌ی مدرن به پیش رفته‌اند. نتیجه‌ی نهایی تمامی این تحولات را می‌توان چنین بیان کرد: انسان مدرن از این عمیق‌تر شدن وضع «بی‌خانمانی» خویش در رنج است. این خصلت تجربه‌ی کوچندگی انسان از خویشتن و جامعه‌ی خویش، با آنچه که به خلا ما بعدالطبیعی «کاشانه» موسوم است همبستگی دارد. چنین وضعی به طور طبیعی احساس دل‌تنگی خاص خود را به دنبال دارد. دل‌تنگی برای بازگشت به احساس «بودن در ماوای خود» در رابطه با جامعه، خویشتن و سرانجام جهان هستی (برگر و کلنر، ۱۳۸۱: ۸۸-۸۷).

بر مبنای همین چندگانه شدن، تحولاتی در دین‌داری رخ می‌دهد و برخی اندیشمندان معتقدند که تحولات دین‌داری افراد از مرحله‌ی اعتقادی اندیشی به مرحله‌ی بازاندیشی رفته و سپس از این مرحله پا را فراتر نهاده و به مرحله‌ی انتقادی اندیشی هم می‌رسند. «در این مرحله فرد بازاندیشانه به ارزیابی و بازتفسیر باورهای خود می‌پردازد و این‌جاست که نقش گروه مرجع در تعیین معانی مقدس رنگ می‌بازد» (Roberts, 1990: 313).

۴. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر روایت‌پژوهی است و طی آن کوشش شده روایت زندگی دینی دختران منطقه‌ی ۴ تهران از طریق مصاحبه‌ی روایی واکاوی شود. در این روش، نحوه‌ی بازگویی (یا روایت شدن) این رخدادها اهمیتی ندارد و مرکز توجه بر تحولاتی است که باعث افت و خیز دینداری شده‌اند. با توجه به مسأله‌ی مطرح شده در این پژوهش، تحلیل از نوع تحلیل دوره‌ی زندگی برای بررسی این پژوهش مناسب است؛ چرا که هدف پژوهش نه کشف ساختار و یا نحوه‌ی بازگویی روایات، بلکه دست یافتن به تجربیات زیسته‌ی فرد از خلال این روایت‌ها است. ابزار مورد استفاده برای گردآوری اطلاعات مصاحبه‌ی روایی بود. در مصاحبه‌ی روایی روایت‌هایی که از مصاحبه‌شوندگان به دست می‌آید حکم داده‌هایی را دارند که می‌توان از آن‌ها به‌عنوان جایگزین مصاحبه‌های نیمه‌ساخت یافته استفاده کرد. در مصاحبه‌ی روایی از فرد مطلع خواسته می‌شود سرگذشت موضوع مورد نظر را که خود در آن شرکت داشته، فی‌البداهه روایت کند. پرسش‌گر فرد مطلع را واهی دارد تا موضوع مورد نظر را در قالب داستان به‌هم پیوسته‌ای از روی داده‌ها از ابتدا تا به انتهای آن بازگو کند (فلیک، ۱۳۹۴: ۹۲). نحوه‌ی گردآوری اطلاعات این پژوهش رجوع به میدان بود و منطقه‌ی ۴ تهران (ناحیه ۹ محله مجیدآباد) به‌عنوان میدان مطالعه تعیین شده و تعداد ۲۰ نفر از دختران برای مصاحبه انتخاب شدند. روش نمونه‌گیری در این تحقیق، نمونه‌گیری هدفمند بود که به‌شیوه‌ی گلوله برفی وارد نمونه شدند (از مصاحبه‌شونده‌ی نخست خواسته شد مصاحبه‌شونده‌ی بعدی را معرفی کند).

پس از انجام هر مصاحبه، اطلاعات گردآوری شده در مرحله‌ی توصیف، داده‌ها در یک نظم و پیوستار زمانی قرار می‌گیرند. نظم مذکور می‌تواند براساس نظر محقق در مورد خط کلی روایت یا نظر فرد مشارکت‌کننده در مورد روایت زندگی و یا تلفیقی از این دو باشد. در مرحله‌ی تحلیل، داده‌ها سازمان‌دهی، تنظیم و مقوله‌بندی می‌شوند. وی این مرحله از تحلیل را «بعد کمی تحلیل کیفی» می‌نامد. در مرحله‌ی تفسیر نیز تفسیرهای اصلی صورت می‌گیرند. این تفسیرها با رویکرد مقایسه‌ای انجام می‌شوند (محمدپور، ۱۳۹۰: ۶۹). زندگی‌نامه‌ی دینی هر یک از دختران در قالب پیرنگ روایی بازسازی شده‌اند و هر یک از این پی‌رنگ‌ها را جداگانه در متن تحلیل کرده‌ایم. بر مبنای اطلاعات پی‌رنگ‌های اخذ شده از مصاحبه‌های روایتی، روند تحول دینی هر یک از مصاحبه‌شوندگان استخراج شده و مورد تحلیل قرار گرفت. تحلیل داده‌ها براساس مشابَهت‌ها و تفاوت‌های تحول دینی هر یک از آن‌ها انجام پذیرفت. هم‌چنین به منظور ارزیابی و تضمین کیفیت در این پژوهش از «اعتباربخشی توسط کارشناسان» و «اعتبار

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۵۵

بخشی توسط مشارکت کنندگان» که هر دو گونه‌ای از «اعتباربخشی داد و ستدی» هستند، استفاده شده است.

۵. یافته‌های پژوهش

۱.۵ یافته‌های توصیفی

جدول ۴-۱ ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی مصاحبه‌شوندگان (دختران)

ردیف	سن	رشته تحصیلی	مقطع تحصیلی	شغل
۱	۲۹	دندانپزشکی	دکتری	دندانپزشک
۲	۲۶	زیان	لیسانس	مدرس
۳	۲۷	حوزه	معادل لیسانس	بیکار
۴	۲۴	ادبیات	لیسانس	منشی‌گری
۵	۲۵	حسابداری	لیسانس	حسابدار شرکت
۶	۲۴	مدیریت	لیسانس	کارمند
۷	۲۶	نت ورک	لیسانس	کارمند
۸	۲۳	انسانی	دیپلم	بیکار
۹	۲۵	گریم سینمایی	لیسانس	شغل پاره وقت
۱۰	۲۴	روان شناسی	لیسانس	کارمند
۱۱	۲۷	مدیریت	فوق لیسانس	کارمند
۱۲	۲۵	حقوق	لیسانس	دفترداری اسناد رسمی
۱۳	۲۶	شیمی	لیسانس	کارمند شرکتی
۱۴	۲۲	بهداشت عمومی	لیسانس	بیکار
۱۵	۲۷	مدیریت آموزشی	فوق لیسانس	کارمند
۱۶	۲۴	علوم اجتماعی	لیسانس	بیکار
۱۷	۲۳	تجربی	دیپلم	منشی‌گری
۱۸	۲۷	طراحی صنعتی	لیسانس	شغل آزاد
۱۹	۲۶	پرستاری	لیسانس	پرستار
۲۰	۲۵	فیزیوتراپی	لیسانس	فیزیوتراپ

۲.۵ یافته‌های تحلیلی-تفسیری

۱.۲.۵ حیات دینی پایدار

نخستین مرحله از دینداری افراد را می‌توان مرحله حیات دینی پایدار نام برد چرا که طی آن افراد از خاستگاه دینی خانواده بر می‌خیزند و تحت تأثیر باورها و رفتارهایی که والدین به آنان در زمینه دینداری می‌آموزند قرار می‌گیرند. بر این اساس، برخی از دختران سطح بالایی از پایبندی دینی را در میان اعضای خانواده‌شان گزارش کرده‌اند و محیط اجتماعی و خانوادگی دوران کودکی و نوجوانی خود را محیطی به‌طور کامل دینی توصیف کرده‌اند. با وجود این که در جامعه‌ی مدرن گروه‌های مختلف می‌توانند به جامعه‌پذیری دینی بپردازند، اما خانواده هنوز یک نهاد مهم در جامعه‌پذیری دینی است. والدین و خویشاوندان الگوهای مهم و تأثیرگذار در رفتارهای نقش دینی هستند. ضمن این که آموزش رسمی که به ویژه در مدارس و در مواردی در دانشگاه‌ها ارائه می‌شد نیز بر روی دینداری سنتی تأکید داشتند.

«ما یکسری رفتارها رو به صورت ناخودآگاه از مادرمون یاد می‌گرفتیم چون تایم بیشتری رو با مادر هستیم؛ مثلاً حجاب، نماز خوندن، آداب معاشرت ولی نگاهی که عمق بده به دینم پدرم بود. چون سوال می‌کردیم و بحث می‌کردیم و پدرم تحلیل می‌کرد و به سؤالاتمون جواب می‌داد و اون باعث شد که به نگاه دینمون عمق بده» (خانم ۲۹ ساله).

«وقتی رفتم مدرسه از همون دوره ابتدایی معلمان دینی و حتی سایر معلم هامون همش درباره دین و دینداری و انجام احکام و مناسک دینی برامون می‌گفتند. خب طبیعیه که تو این وضعیت خیلی تحت تأثیر قرار می‌گرفتیم و فکر می‌کردیم چون معلم هامون اینارو میگن پس لابد درسته و باید بهشون باور کنیم و عمل کنیم. حتی مارو با زور و اجبار می‌بردن نماز جماعت و سایر مراسم دینی و عبادی» (خانم ۲۶ ساله).

«خب میدونید چیه وقتی از بچگی تو خانواده و بعدش توی مدرسه همش درباره دین سنتی یه چیزایی رو تو گوشمون بخونن دیگه چه انتظاری میشه داشت و معلومه که ما هم به هر حال تحت تأثیر قرار گرفتیم. اگرچه بعدها دچار تحول در دینداری شدیم» (خانم ۲۷ ساله).

۲.۲.۵ بحران در حیات دینی

پدیده‌ی دیگری که در زندگی دینی دختران مشاهده شد، تغییرات دین‌داری در اثر ورود به مرحله‌ی جدیدی از زندگی است؛ مرحله‌ای که فرد وارد شهر و دانش‌گاه یا محیط کار یا زندگی مشترک شده است. با نگاهی به تغییرات دین‌داری دختران پس از ورود به دانشگاه، اشتغال، ازدواج، شکست‌ها و بحران‌های زندگی‌شان، می‌توان دو دسته از دختران را با توجه به سطح تحول در دین‌داری آنان از هم باز شناخت: کسانی که نوگروری غیرحاد داشته‌اند و کسانی که دچار نوگروری حاد شده‌اند. نوگروندگان غیرحاد آن دسته از کسانی هستند که به‌رغم این‌که در برخی قلمروهای دینی، در دین‌داری‌شان تغییراتی رخ داده است، اما کماکان نسبت به شاکله‌ها و باورهای بنیادین دینی پای‌بند و به‌لحاظ اعتقادی خود را معتقد به اسلام می‌دانند. نوگروندگان حاد نیز افرادی هستند که پیش‌تر حیاتی دینی داشته‌اند اما جریان تغییرات، آن‌ها را به خارج از سپهر زندگی دینی سوق داده است. اینان افرادی هستند که یا نسبت به دین خاصی اظهار تمایل نمی‌کنند و اعتقاد خود را نسبت به خدای غیرشخص‌وار و برخی دیگر از باورهای معنوی خارج از قلمرو دین و شریعت خاصی حفظ کرده‌اند و یا افرادی هستند که هیچ گرایش دینی و یا معنوی خاصی نداشته و از دریچه‌ای کاملاً دنیوی به جهان می‌نگرند. به‌طور کلی از مجموع ۲۰ نفر از دختران ۲ نفر از آنان هیچ دینی را قبول نداشتند و جزء نوگروندگان حاد بودند، ۱۸ نفر از آنان جزء نوگروندگان غیرحاد بوده‌اند که نسبت به همه چیز دچار شک و تردید شده‌اند و اکنون با انتخاب شخصی و گزینشی، دیدی عقلانی به دین و موضوعات آن پیدا کرده‌اند.

«تا قبل از دانشگاه نگاه سنتی به مذهب داشتم و چون در خانواده‌ی مذهبی بزرگ شده بودم مذهبی بودم ولی در دوره‌ی دوم که وارد دانشگاه شدم با تفکرهای مختلف و رویکردهای متفاوت آشنا شدم و در ابتدا دچار چالش شدم. و این چالش که بیشتر حول مسائل درون دینی بود باعث شد نگاه دوباره‌ای به عقاید داشته باشم. در دانشگاه به جامعه‌شناسی دین علاقه‌مند شدم و در بیرون از دانشگاه به حوزه‌ی دانشجویی شهید بهشتی رفتم و سه سال در آنجا دنبال جواب سوال‌هایم گشتم. از طرفی به جلسات آقای شبستری در حسینیه ارشاد می‌رفتم که نگاهی متفاوت از حوزه داشتند در مسائل دینی و به این واسطه در چند سال دوران دانشجویی با نگاه‌های مختلف آشنا شدم و عقاید رو از نو ساختم» (خانمی ۲۹ ساله).

«هرچقدر که بزرگ تر می شدم نسبت به موضوعات دینی ای که خانواده و مربیان و معلمانم به من گفته بودن دچار شک و تردید اساسی شدم و با مطالعات و تحقیقات بیش تری

که داشتیم متوجه شدم خیلی از اون باورها و اعتقادات پایه و اساس درستی ندارند و لذا به جور بحران اعتقادی برام بروز کرد» (خانمی ۲۷ ساله).

این بحران ناشی از نوعی چالش و تعارض میان معرفت دینی و معرفت غیردینی است. به گونه‌ای که در این مصاحبه‌شونده یافتن پاسخی به سؤالات هستی‌شناسانه با بروز نوعی از درماندگی و بی‌تفاوتی، مانع از اتخاذ قضاوتی نهایی میان دو نوع معرفت‌شناسی دینی و غیردینی شده است.

یکی از تحولات مربوط به دین‌داری، تحول در اعتقادات افراد است، به این صورت که افراد دین‌دار ممکن است بعد از گذر زمان یا قرار گرفتن در شرایط خاصی مانند تحصیلات و دانشگاه و یا در کنار دوستان، کم و بیش به تجدید نظر در اعتقادات قبلی خودشان بپردازند. بر این اساس، برخی از مشارکت‌کنندگان تا حدودی خود را غیرمعتقد جلوه می‌دادند و برخی دیگر البته هنوز اعتقاداتی داشتند. اگر چه کسانی که خود را معتقد می‌دانستند، کم و بیش در اعتقادات خود برخی بازاندیشی‌ها و تجدیدنظرها را روا داشته‌اند؛ به این صورت که به‌طور مثال درباره‌ی اعتقاد به معاد برای شان جای این پرسش بود که چه‌گونه می‌توان در جهانی دیگر به زندگی ادامه داد و آیا از اساس چنین چیزی ممکن است؟

«فکر می‌کنم که بعد از مرگ دیگه همه چیز تمومه و هرچی هست توی همین دنیاست و همون چیزی که باید می‌شدیم توی همین دنیاست و یه قصه‌ای هست که شروع می‌شه و تموم می‌شه» (خانمی ۲۴ ساله).

«وقتی ما الان توی دنیای مدرن هستیم و همه چیز رو با نگاه فلسفی یا علمی بررسی می‌کنیم برخی سوالات جدی درباره‌ی اعتقادات دینی ای که به ما گفته بودن پیش میاد که انگار جوابی براش وجود نداره» (خانمی ۲۶ ساله).

یکی دیگر از تحولات مربوط به دین‌داری افراد می‌تواند تحول در مناسک باشد. افراد به مرور زمان تغییراتی در آن برای شان ایجاد می‌شود. برای مثال، برخی افراد ممکن است اعتقادات دینی خاصی داشته باشند اما در اجرای مناسک دینی مانند نماز یا روزه دچار شک و تردیدهایی شده باشند و از این نظر دین‌داری‌شان کم‌رنگ شده باشد یا بر اساس حالات روانی و روحی‌شان مناسک دینی را اجرا کنند. در پژوهش حاضر نیز وضع به همین گونه بود. هفت مورد از بیست مورد مصاحبه‌شوندگان دختر، هیچ تمایلی به انجام مناسکی چون نماز یا روزه نداشتند و دلایلی چون بی‌نتیجه بودن این مناسک یا بی‌نیازی خداوند از انجام چنین مناسکی و یا حتی عدم ضرورت انجام آن‌ها را بیان می‌کردند. این روند وقوع نوعی تحول در دین‌داری

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۵۹

مصاحبه شوندگان را بازتاب می‌دهد. انجام مناسک دینی از دید آنان رنگ و بویی تقلیدی و تبعیدی دارد و مبتنی بر عرف و عادت روزمره است؛ به طوری که آنان به حکم وظیفه به اجرای این مناسک مبادرت می‌ورزیده‌اند. گرچه برخی از آنان تجربیات معنوی نظیر احساس آرامش را در هنگام نماز گزاردن و گرفتن روزه گزارش کرده‌اند، اما به‌طور کلی چنین نبوده که بر اساس تمنای درونی و بر اساس انتخاب فردی باشد.

«یه وقتایی بود که انگار نماز و روزه رو از سر ترس انجام می‌دادم اما حالا که اونا رو کنار گذاشتم هیچ گونه احساس ترس و گناهی هم نمی‌کنم» (خانمی ۲۶ ساله).

«اصلاً این که آدم رو مجبور به انجام کاری کنن حتی توی دین اینا به نظر من ارزش چندانی نداره و هیچ گونه ایمان و اخلاقی به بار نمی‌آره و نتیجه‌ی چندان خوبی هم به دنبال نداره. الان جامعه‌ی خودمون رو نگاه کنید چقدر اخلاقیه؟ به نظرم خیلی کم» (خانمی ۲۴ ساله).

در بحث از اخلاق می‌توان گفت جهت‌گیری اخلاقی اکثر دختران تا قبل از ورود به دانشگاه و فعالیت‌های اجتماعی بیش‌تر مبتنی بر پیروی از دیگران مهم نظیر والدین، پدربزرگ و یا مادر بزرگ، خواهر و برادر بزرگتر و یا معلمین و همسالان بوده است. بدین صورت که بیش‌تر به پیروی از اخلاق دینی به جهت رسیدن به پاداش و دفع خسارت و یا ترس از خدا بوده است.

«برای من انسان بودن مهمه و آدم خوبی باشم و به دیگران و اطرافیانم بی‌احترامی نکنم، دروغ نگم، اهل ریاکاری نباشم و ظاهر و باطنم یکی باشه و سعی می‌کنم خالص باشم و این فکر می‌کنم تو جامعه‌ی الان مهم‌ترین چیزه» (خانمی ۲۶ ساله).

«همه می‌دونن که اخلاقی بودن انسان خوبی بودن از دیندار بودن خیلی خیلی مهم‌تره و با ارزش‌تره. دیگه حالا چه نیازی که آدم بخواد حتماً دیندار باشه» (خانمی ۲۵ ساله).

به عبارت دیگر، مطابق مراحل رشد اخلاقی لورنس کولبرگ آن‌ها نوعی رشد اخلاقی را از سطوح پایین‌تر به سمت سطوح بالاتر تجربه کرده‌اند و مطابق دیدگاه دیویس، هویت دینی‌شان قدری تغییر کرده و در جهت هویت پساعرف‌نگر حرکت کرده‌اند (دیویس، ۱۳۸۷: ۲۶۹).

۳.۲.۵ نوگروی دینی

تأکید اصلی در پژوهش حاضر بر این مرحله از حیات دینی مصاحبه‌شوندگان است. مرحله‌ای که جستجوها به سرانجام رسیده، تغییرات ظهور می‌کنند و شخصیت‌های دینی متفاوتی رشد

می‌یابند. در این مرحله است که مصاحبه‌شوندگان تجارب چندین ساله‌ای از دینداری و زیستن در شرایط و بافت اجتماعی و فرهنگی شتابناک و پرسرعت جهان مدرن آنان را به سمت بحران در دینداری و در نهایت نوگروری دینی سوق داده است. برای نمونه ورود به دانشگاه و عموماً ورود به کلان‌شهری همچون تهران بر حیات دینی مصاحبه‌شوندگان تأثیر بسیار زیادی گذاشته است. این زمینه در کنار بحرانی که پیش‌تر ذکرش رفت و همچنین جستجوی هویت دینی جدید شرایطی را فراهم می‌آورد که در آن نوگروری رخ می‌دهد. در نتیجه‌ی این وضعیت است که مصاحبه‌شوندگان رهیافت‌های جانشین جدیدی را در درون و یا ورای سنت دینی پیشین جستجو می‌کنند. مطالعه‌کردن، رسانه‌ها، دیدن عبادت‌گاه و مناسک دینی و گفتگو با دوستان سایر ادیان، مذاهب و گروه‌های دینی بر نوگروری آنان تأثیرگذار بوده است.

«بعد از دانشگاه و با اومدن به دانشگاه و ترغیب‌شدن به مطالعه بیشتر و آشنایی با آدم‌های مختلف و طرزفکرهای مختلف جسارت بیشتری برای تغییر خودم و طرز فکر پیدا کردم» (خانم ۲۶ ساله)

«در دانشگاه به واسطه‌ی اساتید و دوستان باسوادم با خیلی چیزها آشنا شدم و در محافلی شرکت کردم که خیلی استفاده کردم» (خانم ۲۸ ساله).

یکی از مهم‌ترین مضامین روایت‌های مصاحبه‌شوندگان تغییر در جمع‌گرایی دینی آنان و روی آوردن به فردگرایی دینی است. فردگرایی هم در بعد پابندی اخلاقی و هم در بعد پابندی مناسکی جای خود را به جمع‌گرایی داده است. در اینجا ارزش‌های راهنمای کنش‌های فرد دیگر ارزش‌های مبتنی بر اجماع دینی نیستند بلکه فرد در محور حیات دینی و غیردینی قرار گرفته است. سوژه‌محوری در بسیاری از روایت‌ها دیده می‌شود. این امر نیز بر می‌گردد به تجربه‌ی زندگی مدرن از سوی آنان. درواقع گرایش‌های دینی برای آنان سوژه‌محور شده و تجربه‌ی اصیل فردی تعیین‌کننده است. این سوژه‌محوری و فردگرایی حیات دینی مصاحبه‌شوندگان را به نوعی از خودمرجعی مربوط به امور دینی تبدیل کرده است. دینداری خود مرجع برداشتی دلبخواهانه و غیرالزام‌آور از مناسک دینی به دست می‌دهد. همچنین این نوع از دینداری تقلید در فروع دین را به کلی رد کرده و اعتبار و قطعیت دستورها و تعالیم دینی را با تردید و تشکیک مواجه می‌کند و بدین صورت نقش نهاد مرجعیت را نادیده گرفته و اجباری به رعایت دستورهای آنان احساس نمی‌کند. در این نوع از دینداری دلیلی برای تقلید وجود ندارد و آن را فردیت و آزادی در تضاد می‌بیند.

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۶۱

«به نظرم هر انسانی در روزگار مدرن با توجه به دسترسی آسان به اطلاعات و منابع میتونه جواب سوالات خودش رو پیدا کنه. بهتره دست از این مرجع تراشی‌های بیخود برداریم که واقعاً آفتی شده برای جامعه» (خانم ۲۶ ساله).

«وقتی من خودم میفهمم که چی درسته و چی نادرسته دیگه چه نیازی که بخوام از کسی تقلید کنم و اصلاً توی زمان مدرن این تقلیدها خیلی بی معنی و بی ارزشه» (خانمی ۲۳ ساله).

فردگرایی و خودمرجعی دینی مصاحبه‌شوندگان را به سمتی سوق داده است که به طور کلی در تمام ابعاد دینداری بازاندیشی کنند. بنابراین بازاندیشی در ابعاد دینداری یکی دیگر از مضامین اصلی روایت‌های ارائه‌شده از سوی مصاحبه‌شوندگان است. این بازاندیشی که در هر چهار بعد دینداری روی داده است و شرح آن پیش‌تر ارائه شد معنای زندگی را نیز برای مصاحبه‌شوندگان تغییر داده است. نکته‌ی قابل توجه در میان مصاحبه‌شوندگان تغییر معنای زندگی از معنایی دینی که در معطوف به بهشت و جهان آخرت است به معنایی دنیوی و اغلب کامیابانه تغییر یافته است.

«حقیقتش اون یه مقدار توجهی که زمان بچگی خودم به دین داشتم که اونم با فشار و اجبار خانواده و مدرسه بود الان دیگه تجدید نظر اساسی کردم و به عقل و دانش خودم مراجعه می‌کنم که ببینم چی درسته و غلط» (خانمی ۲۴ ساله).

۶. بحث و نتیجه‌گیری

مسئله اصلی پژوهش حاضر اساساً نوگروی دینی برآمده از وضعیت کنونی دینداری دختران در تهران بود. هدف اصلی این پژوهش بررسی نوع درک و تفسیر دختران شهر تهران از نوگروی دینی خویش و همچنین مهم‌ترین دلایل آنان برای انتخاب این نوع از دینداری بود که پیرنگ اصلی این روایت مبتنی بر عارضه‌ی تغییر بود. یعنی در هر مرحله‌ای از حیات دینی، دختران تغییراتی شخصیتی و اجتماعی را تجربه کرده‌اند که در نهایت منجر به نوگروی دینی شده است. اما این نوگروی به شیوه‌ای یکدست و هم‌شکل در میان آنان تجربه نشده است به گونه‌ای که برخی را در زیر چتر اعتقادات بنیادین دینی حفظ کرده و عده‌ای از آنان را از دایره‌ی دین رسمی خارج کرده است. درک و تفسیر آنان از نوگروی دینی‌شان تاحدودی درکی روشن و قاطع است. آنان به تعبیر خویش، آگاهانه تغییراتی را در حیات دینی خود اعمال کرده‌اند، هرچند تأثیر عوامل اجتماعی و ساختاری را نیز از یاد نبرده‌اند. علاوه بر این دلایلی که از سوی آنان برای نوگروی دینی اقامه شده است دلایلی هستند که خود آنان نیز بر آنها اذعان

داشته‌اند. بنابراین درک و تفسیر آنان از نوگروی دینی است و پس از تجربه‌کردن حیاتی دینی، دست به تغییراتی در دینداری خود داده‌اند.

تحول در دین‌داری افراد علل و دلایل مختلفی دارد. روی‌دادها و تجربه‌ها و اندیشه‌های جدید هر یک می‌توانند به نحوی و در حدی تأثیرگذار باشند. در جهان جدید ما هر سه مورد فوق را شتاب‌ناک و بسیار متنوع تجربه می‌کنیم. پس تحول در دین‌داری افراد به‌هیچ وجه امری غیرعادی نیست. هم‌چنین زیستن در خرده‌جهان‌های مختلف و نیز سفر از جهان سستی به جهان مدرن برای هر فرد دین‌دار ممکن است به وقوع بپیوندد. تحول در دین‌داری و در نهایت نوگروی دینی، معمولاً تابعی از تحولات شخصیتی و تحولات شخصیتی، تابعی از تحولات اجتماعی و فرهنگی هر جامعه است. در اثر ورود مدرنیته سرعت تحولات بسیار زیاد شده و شتاب این تحولات می‌تواند سبب شتاب در تحولات دین‌داری گردد. تحول در دین‌داری دختران آن‌گونه که در پژوهش حاضر نشان می‌دهد، برای هر کدام از این افراد ابعاد و لایه‌های گوناگون و البته متفاوتی دارد.

دین‌داری ایرانیان و به تبع آن دین‌داری دختران دست‌خوش تحولات چشم‌گیری شده است، به‌گونه‌ای که امروزه دیگر نمی‌توان از یک نوع دین‌داری سخن گفت بلکه با تکرر و تنوع قابل ملاحظه‌ای در این حوزه روبه‌رو هستیم. در واقع، می‌توان طیفی از دین‌داری را ترسیم نمود که از دین‌داری‌های جزم‌اندیشانه تا دین‌داری‌های انتقادی‌اندیشانه و حتی نوگروی دینی را در بر می‌گیرد. این موضوع البته بیش‌تر از همه در پرتو هویت‌های چندگانه و متکثر در دنیای مدرن و نوین قابل تحلیل و مطالعه است. روند شهرنشینی گسترده در ایران، افزایش میزان تحصیلات، افزایش فردگرایی و موارد مشابه همگی در بروز چنین پدیده‌ای تأثیرات قابل توجهی داشته‌اند. بررسی و مطالعه‌ی تحولات دینداری دختران حاضر در پژوهش فعلی نشان از این دارد که دختران کم و بیش از سپهر دینی خارج شده و در دنیای متفاوت با دنیای مادران‌شان زیست می‌کنند. آنان دچار بازاندیشی‌های اساسی در این باره شده و اگر هم کم و بیش دین را در جهان خود راه می‌دهند، به صورت کاملاً گزینشی و ذوقی و شخصی است و نه در قالب‌های نهادی مسلط؛ آن‌گونه که به‌طور مثال مادران‌شان بدان پای‌بند اند. از مجموع ۲۰ نفر از دختران، ۲ نفر هیچ دینی را قبول نداشتند و جزو نوگروندگان حاد بوده‌اند و ۱۸ نفر نیز نوگروندگان غیرحاد بوده‌اند که در برخی امور دینی دچار تردید شده‌اند و اکنون به‌نحو گزینشی و بیش‌تر عقلانی دین‌دار اند.

در حقیقت، نوگروی‌شان از نوع نوگروی غیرحاد نزولی بوده است. بررسی تحولات دین‌داری دختران نشان می‌دهد که دختران به دلایلی چون حضور در دانشگاه، ارتقاء سطح سواد و تحصیلات، تقویت روحیه‌ی پرسش‌گری و نقادی، و نیز زندگی در شرایط جدید و متفاوت از شرایط مادران‌شان تجربه‌ی تحول در دین‌داری را از سر گذرانده‌اند و به نقادی و بازاندیشی در دین‌داری خود اقدام نموده‌اند، به‌گونه‌ای که بخش مهمی از باورها و اعمال دینی‌ای را که در گذشته به سهولت و بدون هرگونه پرسش‌گری انجام می‌داده‌اند، کنار نهاده‌اند. می‌توان این گونه استنباط نمود که بازاندیشی دختران به صورت کنش‌گرایانه و کم و بیش فعالانه بوده و مبتنی بر تأمل و بررسی‌هایی جدی‌تر و همه‌جانبه‌تر بوده است و به‌نظر می‌رسد این بازاندیشی لازمه‌ی زیست دختران بوده است. در مجموع می‌توان گفت که تحولات دین‌داری دختران قابل توجه بوده به گونه‌ای که نوگروی دینی در میان دختران به‌نحو اساسی‌تری رخ داده است. به‌نظر می‌رسد بر اساس نتایج این تحقیق، می‌توان از نوعی تکثر و تنوع در دین‌داری دختران ایرانی سخن گفت؛ امری که در جهان سستی چندان محل توجه نبوده است. به‌عبارت دیگر، زیستن در سپهر مدرن زمینه‌ی لازم و ضروری برای تحول در سپهر دینی دختران مورد بررسی را به‌عنوان افراد نسل جدید، فراهم نموده است. رگه‌های پررنگی از تحول در فکر و احساس دینی و در درک مفاهیم و نمادهای دینی نظیر مفهوم خدا و نیز تحول در درک اخلاقی و نیز در اعمال عبادی و مناسکی و در اعتقادات و امر ایمانی در میان دختران نسل جدید دیده می‌شود.

در مجموع نوآوری مقاله‌ی حاضر در این بود که توانست روایت دختران منطقه‌ی ۴ شهر تهران درباره‌ی تحول در دین‌داری و نوگروی دینی را مورد فهم جامعه‌شناختی قرار دهد که در پژوهش‌های پیشین کمتر بدان پرداخته شد. ضمن این که برخی پرسش‌های مهمی را نیز به وجود آورد از جمله این که: چگونه شد که برای دختران به عنوان نسل جدید اخلاق از دین مهم‌تر جلوه کند و این که چرا دین در سپهر زیستی‌شان جایگاه چندان‌ی نداشته و زیست جهان دیگری را در پیش گرفته‌اند و در نهایت چرا توانسته‌اند در فضای دینی جامعه این گونه از زیر سقف دین خارج شوند؟

کتاب‌نامه

- امینی، اعظم؛ تاج‌الدین، محمدباقر؛ نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۰). نوگروی دینی به مثابه چرخش اجتماعی - روانی (تحلیل روایت تجربه زیسته دانشجویان دانشگاه تهران)، مجله مسائل اجتماعی ایران، سال ۱۱، شماره ۱، صص ۲۷۶-۲۵۳.
- اینگلهارت، رونالد؛ نوریس، پپا (۱۳۹۶). مقدس و عرفی، ترجمه‌ی مریم وتر. تهران: انتشارات کویر.
- برگر، پیتروال؛ برگر، بریجیت؛ کلنر، هانسفرید (۱۳۸۷). ذهن بی‌خانمان، نوسازی و آگاهی، ترجمه‌ی محمد ساوجی، تهران: نشر نی.
- برگر، پیترو (۱۳۹۷). سایبان مقدس، عناصر نظریه جامعه‌شناختی دین، ترجمه‌ی ابوالفضل مرشدی، تهران: نشر ثالث.
- تصدی کاری، علی؛ محدثی گیلوایی، حسن؛ معدنی، سعید (۱۴۰۰) الگوهای تحول دین‌داری در بین جوانان شهر رشت. فصل‌نامه‌ی علمی-پژوهشی توسعه‌ی اجتماعی دانشگاه شهید چمران اهواز، دوره‌ی ۱۵، شماره‌ی ۴، شماره‌ی پیاپی ۶۰، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۴۴-۱۱۱.
- دیویس، چارلز (۱۳۸۷). دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الهیات اجتماعی. ترجمه‌ی حسن محدثی و حسین باب‌الحوائجی. تهران: نشر یادآوران، چاپ اول.
- عباسپور، سمیه (۱۳۹۵). بررسی تحولات دینداری دانشجویان دختر ساکن خوابگاه دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- فلیک، اووه (۱۳۹۴). درآمدی بر تحقیق کیفی، ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- کلاهی، رضا (۱۳۹۲). دین در داستان زندگی (مطالعه‌ی تجربه‌های روایت شده از دین زیسته). رساله‌ی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.
- محدثی، حسن (۱۳۹۲). امتناع اندازه‌گیری دین‌داری و امکان رتبه‌بندی انواع دین‌داری، مجله‌ی مطالعات اجتماعی ایران، دوره‌ی هفتم، شماره‌ی ۱، صص ۱۶۵-۱۳۶.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۰). روش تحقیق کیفی - ضد روش جلد ۱، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- نظری، محمد (۱۳۹۳). مطالعه تحول در پای‌بندی دینی دانشجویان دانشگاه خوارزمی، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی.
- وبستر، لئونارد، مرتوا، پاتریسا (۱۳۹۵). کاربرد پژوهش روایت به مثابه روش تحقیق کیفی، ترجمه احسان آقا بابایی و داوود زهرائی، اصفهان: جهاد دانشگاهی.

فهم پدیده نوگروی دینی در بین دختران ... (معصومه کمالی اردکانی و دیگران) ۱۶۵

Creswell, J.W. (1998). Qualitative inquiry and research design: choosing among five traditions, sage publication Ltd.

Gervais, Will & M. Norenzayan. (2012). Analitic Thinking and Religious Disbelief, Science Magazine, Vol 336, published by the American Association for the Advancement of Science, 1200 New York Avenue NW, Washing, DC 20005.

Hulljr, James. W. (2015). Religious development from religiousness and relationship quality a dissertation submitted to the faculty of the University of Delaware in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in human development and family studies.

McGuire B. Meredith. (1981). Religion: The Social Context. © Wadworth Publishing Company, Belmont, California, a Division of Wadsworth, Inc.

Roberts, Keith A. (1990). Religion in Sociological Perspective, Second Edition, © Wadsworth Publishing Company Belmont, California 94002, a Division of Wadsworth, Inc.

Rambo. R. Lewis. (1995). Understanding Religious Conversion. Yale University press.

